

ҒТАХР 15.31.31

ЭМОЦИОНАЛДЫ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС - ОТБАСЫЛЫҚ ТӘРБИЕНІҢ НЕГІЗГІ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

П.К. Искакова, Ж. Әбділәкім

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
fari_77@mail.ru

Мақалада қазіргі таңдағы педагогика және психология ғылымындағы өзекті мәселердің бірі - эмоционалдық қарым-қатынас отбасылық тәрбиенің негізгі факторы ретінде қарастырылады. Отбасылық тәрбие - бұл ата-аналардың белгілі бір қасиеттерді, іскерлікті қалыптастыру мақсатында жүзеге асыратын мақсатты, саналы түрде жүргізілетін фактор. Отбасының тәрбие тетігін нығайту негізінде отбасындағы ересектер дұрыс деп санайтын мінез-құлықты көтермелеп, белгіленген ережелер мен белгілі бір нормалар жүйесін енгізеді, оларды сақтап біртіндеп әдетке және ішкі қажеттілікке айналдырады. Сондай-ақ, отбасындағы сәйкестендіру тетігі - бала ата-аналарға еліктеп өседі, олардың іс-әрекетіне бағдарланып, ата-анасы сияқты болуға тырысады. Мақалада отбасындағы эмоционалдық қарым-қатынастың үш тобы мен ана тәрбиесінің екі стилі бөліп көрсетіледі және тұлғааралық эмоционалдық қатынастардың негізі түрлері қамтылған.

Түйін сөздер: эмоционалдық қарым-қатынас, отбасылық тәрбие, ата-ана, отбасы мүшелері, өзара қарым-қатынас, эмоционалдық-тұлғалық даму.

XX ғасырдың 20 жылдарынан бастап ата-аналардың бала психикасы дамуына, оның эмоционалдық әл-ауқатына әсері жіті зерттеле бастады. Ата-ананың балаға деген махаббаты туа біткен биологиялық компоненттерге ие, бірақ жалпы алғанда ата-ананың балаға деген қарым-қатынасы қоғамдық нормалар мен құндылықтардың әсерінен болатын мәдени-тарихи феномен, тарихи өзгермелі құбылыс болып табылады. Бүгінгі таңда отбасы туралы жүргізілген зерттеулерге сүйенсек, отбасы баланың жеке басын қалыптастырудың бастапқы және қажетті шарты болып табылатынын аңғартады. Себебі, алғашқы білім мен ұғымды, тәрбиені бала тікелей отбасынан алады. Әрине, әрбір баланың өзіндік отбасылық қарым-қатынастар туралы ерекше түсініктері қалыптасып, оның тұлғалық дамуына үлкен әсер етеді. Сондықтан әрбір баланың отбасы туралы түсінігі, оның эмоционалдық әл-ауқатының көрсеткіші болуы мүмкін екенін атап өту керек.

Адамзат баласының отбасындағы тәлім-тәрбиесі қай ғасырдың болсын өзекті мәселелерінің бірі болды. Ежелгі антикалық дәуірден бастап ойшылдар отбасылық тәрбие мен отбасылық өмірге дайындық жасау мәселесіне ерекше мән берген. Соның бір дәлелін грек ойшылы Платонның көзқарастарынан табамыз. Оның пікірінше, адамдар отбасын құру үшін болашақ өмірдегі серігінің қандай отбасынан шыққанын, оның әке-шешесі мен ата-бабаларын жақсы білуі қажет деген тұжырым жасайды. Ал, белгілі ойшыл Аристотель болса, «отбасы - адамдардың қарым-қатынастарының ең бірінші түрі және ол мемлекеттің бірінші кішігірім бөлігі» деп санаған [1; 304].

Бүгінгі өскелең ұрпақ үшін сыр өңірінің абызы Қорқыт атаның мұрасындағы: «Анадан өнеге көрмеген қыз жаман, атадан тағылым алмаған ұл жаман... Менмен, тәкаппар адамды тәңірі сүймейді... Ақылсыз балаға ата дәулетінен қайран жоқ... Қонағы жоқ қараша үйден құлазыған тұз артық» деген отбасылық тәлім-тәрбиелік өсиеті аса маңызды. Ал, ойшыл данышпан, ғалым әл-Фараби: «Отбасы белгілі бір бөлшектерден құралады, солардың арқасында гүлденеді. Бұлар саны жағынан төртеу: ері мен әйелі; қожайыны мен қызметшісі; әке-шешесі мен баласы; мүлкі мен мүлік иесі. Кімде-кім бұл бөлшектер мен бірлестіктерді басқарса, ол адам үйдің билеушісі және әкімі болады. Оны қожайын деп атайды» деп, отбасын оның құрылымдық бөліктері тұрғысынан сипаттайды. Осы пайымдаулары арқылы ғалым заманның ағымына қарай отбасының өзі де, оның құрылымы мен тәрбие мазмұны да сан қилы өзгеріске ұшырайтынын болжағандай [2; 160].

Эмоционалды қарым-қатынас отбасы өмірінде өте үлкен маңызды қызмет атқарады, себебі отбасы мүшелері бір-бірімен қарым-қатынас жасау барысында өзара пікір алмасып, қайғы-

куанышта ортақтас болу арқылы бір-бірімен сенімді кең ауқымды эмоциялар арқылы екі немесе бірнеше психологиялық жүйе, не бірнеше рухани әлем және ой-пікір, сана-сезім, мінез-құлық, қылық-жорықтар арасында келісім, өзара түсіністік, не болмаса қақтығыс, талас-тартыс, қарама-қайшылық тұрғысындағы мәміле үрдісі іске асады. А.Н. Леонтьев атап өткендей, эмоциялардың классикалық теориялары «адамның трансформациясын инволюция ретінде қарастырады, бұл тәрбиенің жалған идеалын туындатады». Шындығында, А.Н. Леонтьевтің пікірі бойынша «эмоционалдық процестер мен жағдайлар адамның өзіндік дамуына оң әсерін тигізеді».

Бүгінгі таңда отбасы туралы жинақталған зерттеулерге сүйенсек, отбасы баланың жеке басын қалыптастырудың бастапқы және қажетті шарты болып табылатынын аңғартады. Отбасындағы өзара тұлғааралық қарым-қатынастардың ең маңызды бөлігі эмоционалдық қарым-қатынас болып табылады, яғни отбасы мүшелерінің бір-бірінің эмоцияларымен алмасуы. Отбасы мүшелері арасындағы эмоционалдық қарым-қатынастың қалыпты жағдайда болмауы, отбасы мүшелері арасында не болып жатқанын, неге бұлай болып жатқанын тікелей білу мүмкін емес. Бірақ адам ақыл-ойы қалыптасқан тұлға болғандықтан, ол міндетті түрде отбасы мүшелерімен қарым-қатынас жасау барысында, ондағы белгілі бір жағдайды болжай алады. Яғни, қарым-қатынас барысында отбасы мүшесінің жағдайын бақылай алады.

Отбасындағы қарым-қатынастың ерекшелігі, ол «адамның ойын оқи отырып», отбасы мүшелерінің мінез-құлқын өзінше түсіне бастауы. Сонымен қатар, егер адам өзіне жақын адамдардың «ой-өрісін оқуға» дағдыланса, онда бұл қарым-қатынастар көбінесе дұрыс емес түрде түсіндіріледі. Өкінішке орай, «адамның ойын оқу» бұл адамдар арасындағы өзара іс-әрекет пен қарым-қатынас жасауда белсенді түрде пайдаланылады және тұқымқуалау процесі бойынша балаларына беріледі. «Сұрауға ыңғайсыз, қажет те емес, сондықтан бәрі белгілі!» деген түсінік қалыптасады. Отбасындағы өзара қарым-қатынастың тағы бір қиындығы бар, ол бір адамның екінші адамның сезімдері мен ой-өрісін түсінуге талпыныстарын сүйемелдейді. Адамдар «қамқорлық», «қолдау», «өкіну» сияқты ұғымдарды әртүрлі түсінеді. Мысалыға, бір адам былай дейді: «Маған қамқорлық пен қолдау қажет» десе, ал екіншісі, қорқып, не болғанын сұрай алмай немесе тіпті бірінші ұрсып алып, оған дәл осындай қолдау білдіреді. Ал қолдауды сұраған адам өзінің жақындағанын түсініп, оны қолынан үнсіз ұстау керек екенін елестеткен болуы мүмкін. Осылайша, адам қарым-қатынасына негіз болатын көптеген ұғымдармен қатар жүреді.

Әлеуметтендіру үдерісінде жүзеге асырылатын тұлғаның әлеуметтік-эмоционалдық дамуы әлеуметтік ортада барабар бағдарлану, жеке тұлғаның және басқа да адамдардың өзін-өзі бағалауы, қоғамның мәдени дәстүрлеріне сәйкес өз сезімдері мен қоршаған ортаға қарым-қатынасын білдіру қабілеттілігінен көрінеді. Д.Б. Эльконин атап өткендей, жеке тұлғаның эмоционалдық-мотивациялық сферасының дамуы қоғамдық талаптарды, нормалар мен құндылықтарды меңгеру үдерісінде жүреді. Баланың жалпы психикалық және жеке дамуындағы отбасылық тәрбиені зерттеуге арналған педагогикалық-психологиялық зерттеулерде отбасы мүшелерінің эмоционалдық сферасының ерекшеліктерін қалыптастыруға және әлеуметтік мінез-құлықтағы аффектілік көріністердің отбасына тигізетін әсері көрсетілген [3; 360].

Отбасылық тәрбие - бұл ата-аналардың белгілі бір қасиеттерді, іскерлікті қалыптастыру мақсатында жүзеге асыратын мақсатты, саналы түрде жүргізілетін фактор. Отбасы тәрбие тетігін нығайту негізінде жүзеге асырылады, отбасындағы ересектер дұрыс деп санайтын мінез-құлықты көтермелеп, ал белгіленген ережелерді бұзғаны үшін оларды жазалай отырып, ата-аналар баланың санасына белгілі бір нормалар жүйесін енгізеді, оларды сақтау біртіндеп бала үшін әдетке және ішкі қажеттілікке айналады, сондай-ақ отбасындағы сәйкестендіру тетігі бала ата-аналарға еліктеп өседі, олардың іс-әрекетіне бағдарланып, ата-анасы сияқты болуға тырысады. Ата-ана қарым-қатынасы екі жақты және қарама-қайшы болып табылады, бір жағынан, шексіз махаббат пен баламен терең өзара байланысы болса, ал екінші жағынан құнды қасиеттер мен мінез-құлық тәсілдерін қалыптастыруға бағытталған объективті бағалау қатынасы. Көптеген зерттеулерде отбасылық тәрбиенің негізгі факторлары ретінде эмоционалдық қарым-қатынас, махаббат, қабылдау және талаптар мен бақылаудың ерекшеліктері қарастырылады [4; 144].

Ерекше факторларға отбасылық тәрбиенің эмоционалдық сипаты жатады. Отбасында аға ұрпақпен жаңаша қарым-қатынас дағдыларын меңгеру процесі жүреді, ұрпақаралық қарым-қатынасты дамыту жүзеге асырылады, балалар мен ата-әжелер арасындағы байланыс нығая түседі. Е.Г. Благушкин мен В.Л. Титаренко отбасы тәрбиесінің ең маңызды факторына эмоционалдық

фактор жатады деп есептейді, ол туыстық сезімдерге, отбасы мүшелерінің арасындағы эмоционалдық жақындыққа негізделген, балаларға деген терең махаббатпен және балалардың ата-аналарына деген жауапты сезімімен көрінеді. Мұндай жақындықтың болмауы немесе жеткіліксіздігі баланың эмоционалдық әлемін төмендетіп, оның әлеуметтік маңызды сезімдерінің дамымауына себеп болуы да мүмкін.

Э.Фромм балаға ана мен әкенің қарым-қатынас арасындағы сапалық айырмашылықты шартты және шартсыз, бақыланатын және бақыланбайтын белгілері бойынша бөліп көрсетті. Ана махаббаты балаға оны дүниеге әкелу кезінде беріледі, бірақ бала тарапынан ана махаббаты бақылауға бағынбайтын, оны жеңіп алуы мүмкін емес. Ал, бала әке махаббатына лайықты ма немесе баласы оның үмітін ақтайды ма, ол өзін-өзі басқара алады ма деген ойлар мазалайды, яғни баласы әкесінің үмітіне лайықты болуға, өз белсенділігіне қол жеткізуге тырысып бағады. Э.Фромм отбасындағы эмоционалдық қарым-қатынастың қарқындылығын үш топқа бөліп көрсетеді:

Бірінші топ - эмоционалдық қарым-қатынастың жоғары дәрежесі. Бұл топ аналар үшін бала отбасында қалаулы, анасы үнемі онымен бірге болады, өзінің эмоционалдық жағдайын оң бағалайды.

Екінші топ - эмоционалдық байланыстардың орташа дәрежесі. Отбасы баланы қалайды, бірақ анасы белгілі бір жағдайға байланысты оған күтім жасай алмайды, бірақ баламен бос уақытында қарым-қатынас жасайды, оның дене және психикалық дамуына қызығушылық танытады.

Үшінші топ-эмоционалдық бас тарту.Осы топтың аналары үшін бала, әдетте, қалаулы баласы болмағандықтан, анасы әртүрлі себептерге байланысты мысалы, күйеуінен ажырасуына, отбасындағы әлеуметтік жағдайлардың нашарлығынан т.б. эмоционалдық күйзеліске ұшырайды. Мұндай кезде әйел өзінің эмоционалдық жағдайын негативті бағалап, өзіне көп күш салуына, уайымдауына, мазасыздануына көбірек көңіл бөледі. Бұл топтың өзі екіге бөлінеді: жасырын және ашық эмоционалдық қабылдауы бар аналар [5; 635].

И.Н. Галасюк пен Т.В. Шинина ана тәрбиесінің екі стилін бөліп көрсетеді: демократиялық және бақылау стилі. Демократиялық стиль келесі параметрлермен анықталады: балалар мен ата-аналар арасындағы вербалды қарым-қатынастың жоғары деңгейі; ата-аналардың пікірін ескере отырып, балалардың отбасы мәселелерін талқылауға қосылуы; егер қажет болған жағдайда, ата-аналардың көмекке келуге дайын болуымен қатар, бір мезгілде баланың дербес қызметінің табыстарына сеніммен қарау; баланың көзқарасы бойынша өзінің субъективтілігін шектеумен байланыстылығы. Бақылау стилі балалардың мінез-құлқына айтарлықтай шектеу қояды қамтиды: балаға шектеулердің мағынасын нақты және анық түсіндіру, тәртіптік шаралар бойынша ата-аналар мен балалар арасында келіспеушіліктердің болмауы.

И.Н. Галасюк пен Т.В. Шининаның зерттеулеріне сәйкес, тәрбиенің демократиялық стилі бар отбасыларында балалар әлеуметтік белсенділігімен сипатталады және сыртқы бақылауға әрең беріледі, себебі оларға альтруизм мен эмпатия тән емес. Тәрбиелеудің бақылау стилін қолданатын ата-аналардың балалары мойынсұынғыш, көбінесе өз мақсаттарына қол жеткізуде тым табанды емес және агрессивті болмайды. Тәрбиенің аралас түрінде балаларға көңіл-күй, мойынсыну, эмоционалдық сезімталдық, агрессивті емес, қызығушылықтың болмауы, ойлау ерекшелігі мен қиялдаудың төмендігі тән. Баланың өзін-өзі бақылауға және әлеуметтік құзыреттілікке жауапты мінез-құлқын қалыптастырудың неғұрлым кең тараған тетігі балалардың өзін-өзі бақылауға пайдаланылатын бақылау құралдары мен дағдыларын меңгеруі болып табылады [6; 223].

Г.М.Андрееваның пікірінше, тұлғааралық эмоционалдық қатынастардың негізі эмоционалдық көріністердің барлық түрлерін қамтиды. Адамның эмоционалдық жай-күйі және оның уайымдап отырған сезімінің сипатынан көрінеді:

- оның сыртқы түрі бойынша (мимика, пантомимика);
- егер ол адам маңызды болса, жағдайдан шығаруға тырысады;
- сөз (өз уайымын тікелей немесе жанама түрде) және сөйлеудің экспрессивті сипаты бойынша қабылдайды;
- адамның мінез-құлқын және оның осы жағдайлардағы уәждерін түсінеді;
- вегетативтік реакциялардың ерекшеліктері негізінде айтуға болады [7; 244].

Отбасындағы эмоционалдық қарым-қатынастың бұзылуы жасөспірім тұлғасының қалыптасуына да теріс әсер етеді. Жасөспірімдер отбасылық психотерапиясының бай тәжірибесін жинақтай отырып, Э.Г.Эйдемиллер мен В.Юстицкий ата-аналар мен жасөспірімдердің эмоционалдық қарым-қатынасында жиі кездесетін бұзылыстарының екі түрін бөліп көрсетеді [8; 519].

Бірінші, «ата-аналық сезімнің дамымауы» мұндай отбасыларында ата-аналар жасөспірімдермен тығыз қарым-қатынас жасағысы келмейді және олардың үстінен бұйрық бергенді қалайды. Кейбір ата-аналар өздерінің ата-аналық міндеттерінің жауапкершілігінен шаршағандығын және көбінесе олар аса маңызды және қызықты нәрседен отбасы үшін қалып қоятындығын айтып жиі шағымданады. Ата-ана сезімдерінің дамымау себебі, отбасылық тәрбиедегі ерекшеліктерінің болуынан, мысалы, балалық шағында ата-анасының бас тартуы, ата-ана жылуын сезінбеуі салдарынан болуы мүмкін. Мәселен, бала кезінде өз аналарынан мейірім алмаған жағдайда және ата-аналарынан қажетті қолдау алмаған әйелдер тәрбиелеудің жазалау шараларын көп қолдануға (Бэрон Р., Ричардсон Д., 1994) бейім келеді екен. Ал, өте жас ата-аналардың ата-аналық сезімдері айтарлықтай әлсіз болып келеді, бірақ олар жасының ұлғаюына байланысты күшейе түседі [9; 420].

Екінші, «ата-ананың жасөспірімнің жынысына қатысты нұсқаулары» - ата-ананың жасөспірімге деген мұндай қатынасы жасөспірімнің нақты қасиеттерімен емес, ата-ана оның жынысы «жалпы ер бала» немесе «жалпы қыз бала» деп ажырататынымен негізделеді. Содан кейін, мысалы, қыз баланың қасиеттері басым болған жағдайда, ер балаға танылмаған мінездер байқалады және кей жағдайларда керісінше болып жатады. Бұл келеңсіздікті жасөспірімдер сезінеді және рольдік идентификацияның бұзылуына, барабар емес қорғаныс механизмдерін пайдалануға, невротикалық реакцияларға әкелуі мүмкін. Осылайша, әр баланың өмірінде ата-аналар үлкен және жауапты міндетті атқарады. Олар балаға мінез-құлықтың жаңа үлгілерін береді, ата-аналардың көмегімен ол қоршаған әлемді таниды, олардың барлық іс-әрекеттеріне еліктейді. Мұндай үрдіс баланың отбасындағы оң эмоционалдық байланыстарының және оның анасы мен әкесіне ұқсас болуға ұмтылысының арқасында одан сайын күшейе түседі [10; 105].

Ата-ананың балаға деген эмоционалдық қарым-қатынасының бірнеше нұсқаларын, мәселен мінез-құлқындағы тұрақты жағдайынан негативті жағдайға дейін жіті анықтауға болады. Баланың эмоционалдық қабылдауы («еш нәрсеге қарамастан» махаббат пен бауырмалдылық) отбасылық жағдайларға байланысты шартты және шартсыз эмоционалдық қабылау деп екі түрге бөлінеді.

Шартсыз эмоционалдық қабылдау - баланың ата-анасының жеке басын және оның мінез-құлқын саралауды көздейді. Ата-анасының баланың нақты іс-әрекеттерін теріс бағалауы, оның эмоционалдық маңыздылығын жоққа шығаруға және ата-ана үшін оның жеке басының өзін-өзі бағалауын төмендетуге әкеп соқтырады. Эмоционалдық қарым-қатынастың мұндай түрі баланың жеке басын дамыту үшін неғұрлым қолайлы болады, өйткені баланың ата-аналармен қарым-қатынасында қауіпсіз, махаббат, қамқорлық қажеттіліктерін толық қанағаттандыруды қамтамасыз етеді. Шартты эмоционалдық қабылдау - (баланың жетістіктеріне, қасиеттеріне, мінез-құлқына негізделген махаббат). Бұл жағдайда баланың ата-анасының махаббаты өзінің жетістіктеріне, үлгілі мінез-құлқына, талаптардың орындалуына лайық болуға тиіс. Махаббат өздігінен берілмейтін, еңбек пен күш-жігерді талап ететін марапат ретінде әрекет етеді. Ата-ана махаббатынан айырылу мұндай жағдайларда жиі қолданылатын жаза түрі болып есептеледі. Ата-ана қарым-қатынасының мұндай түрі балада алаңдаушылық пен сенімсіздікті туындатады.

А.С.Спиваковская махаббаттың үш өлшемді моделін негізге ала отырып, ата-ана махаббатының түпнұсқалық типологиясын ұсынады. Естеріңізге сала кетейік, осы модель аясында махаббат сезімінің үш өлшемі: симпатия/антипатия; құрмет/жақындық; алшақтық. Қазіргі таңда ата-ана махаббатының бұзылуының себептері әлі де жеткіліксіз зерттелген, алайда олардың кейбірін атауға болады. Г.Г.Филиппова әйелде ана позициясының қалыптасуын және оның ата-ана қызметін жүзеге асыруға психологиялық дайындығын анықтайтын аналар онтогенезінің алты кезеңін бөліп көрсетеді [11; 240].

Бірінші кезең, анасымен өзара іс-әрекет - онтогенездің әрбір сатысында сапалы жаңа формада әрекет ете отырып, құрсақтағы дамудан басталады және өмір бойы жалғасады. Ол ана мінез-құлқының құндылық және эмоционалдық негізін қалыптастыруды анықтайды. Анасы қызы

үшін ана бейнесін қалыптастыратын маңызды тұлға, ал олардың арасындағы делдал - қызы мен анасының әлеуметтік-мәдени тәжірибесі. Ананың өзара іс-әрекет тәжірибесі - әйелдің аналық бірегейлігін қалыптастырудың негізі болып табылады. Ананың қызына деген қарым-қатынасы өз баласына деген құндылықтың қалыптасуын анықтайды. Қызының анасымен қарым-қатынас жасау тәжірибесі бұрмалауды, ұнатпауды, елемеуді бастан өткерген жағдайда, балаға қатысты қатыгездік пен бұрмалауға дейінгі ананың мінез-құлқының бұзылу фактілері белгілі болады. Ана болу құндылығы қызда кейінірек өз анасының мінез-құлқының мәдени моделі және ана болуға қарым-қатынасы ретінде аналықты әлеуметтік бағалаудың күйзелісі мен рефлексиясы негізінде пайда болады. Болашақ ана рөлін меңгеру процесі ассимиляцияның, сәйкестендірудің, ата-ана болуды саналы оқытудың психологиялық тетіктерімен реттеледі.

Екінші кезең – ойын. Бұл ойында көрнекі модельдеу жағдайында ана рөлінің мазмұнында қыздың бағдарын қамтамасыз етеді. «Отбасы» және «анасы мен қызы» ойыны бала үшін ананың мінез-құлқын тұрақты бейне ретінде көруі, ана рөлінің эталонын қалыптастыру саласында тәжірибе жасауға мүмкіндік береді. «Ана мен қыздың» ойыны ұзақ уақыт бойы ұлттық педагогикада қыз баланы ана болуға дайындау мектебі ретінде қарастырылды. Ата-аналардың қызына беретін алғашқы ойыншықтарының бірі қуыршақ болды. Қуыршақ анасынан қызына беріледі, оны сақтайды, арнайы дайындайды. Қыздар оған киім тігіп, ойын ойнап, мерекелерге шығарып салады. Қуыршақтың қалай ұсталғаны, қандай киімдердің болғаны, онымен қалай ойнағаны, оның анасы жақсы болды ма дегендей ойлар пайда болады. Қуыршақтар баланы болашақ отбасы өміріне дайындауда әлеуметтендірудің маңызды элементі болып табылады.

Үшінші кезең, нәрестені шынайы күтуге және оны тәрбиелеуге қыз баланы тартудағы күтушінің (6-12 жас) рөлі. Қазіргі отбасында бала күтуші екінші баланың дүниеге келуімен және баланы тәрбиелеу процесіне үлкеннің қосылуымен байланысты. Қоғам тарихында алты-жеті жастағы балалар алты айлық және одан да үлкен балаларға қамқорлық жасау процесіне кіреді. Нәрестелердің күтілуіне қарай оларда өмір салтын жүргізетін жоғары мінез-құлықты байқауға болады. Мысалы, үлкен балалар кішілерімен ойнайды, өзара қарым-қатынасты жүзеге асырады, баланың сүрініп немесе құлап қалмауын қадағалайды, оларды қауіпсіз қашықтыққа және т.б. ұстайды.

Біріншісі - өмірдің алғашқы алты айында сәбилермен эмоционалдық-тұлғалық қарым-қатынас орнату. Екінші кезең кіші баланы күтуді жүзеге асыруда, оның әдіс-тәсілдерін меңгеруді көздейді. Мұнда сәбиді күтудің эмоционалдық сүйемелдеудің жеке стилі қалыптасады. Дәл сол кезде сәби күтуші өзінің ауыр, әлеуметтік маңызы бар қызметіне деген қажеттілігін, оның үстіне оған тартымды ойын түрінде және баланың жансаулығы мен тәнсаулығы үшін толық жауапкершілікті қабылдауға мүмкіндік алады. Мұнда бала күтуші сенситивті аймақтан алынып тасталады. Өйткені жасөспірім жастағы қыз бала сәбиді күтуде қажетті техникалық шеберлікке және құзыреттілікке ие болады, сондай-ақ жасөспірім үшін ана болу перспективасы да, әрине, кіші оқушыға қарағанда әлдеқайда жақын. Себебі, сәбимен эмоционалды-позитивті қарым-қатынас тәжірибесін алдын ала қалыптастырмай, күтудің техникалық жағына өту кезінде жасөспірім немқұрайлылықты тудыруы мүмкін, ал құрбыларымен қарым-қатынас жасау үшін уақыт жетіспеушілігін тудыратын кіші сәбиге қамқорлық жасауға көңіл бөлу қажеттілігі сәбиге қатысты өз мүдделерін іске асыру жолындағы кедергі, жағымсыз ой ретінде орнатуды қалыптастырады.

Төртінші кезең, аналық сфералардың мотивациялық негіздерін саралау мен қыз баланың жыныстық жетілу кезеңіне келеді. Бұл кезеңнің басты міндеті жыныстық жетілу мен ана құндылықтарының бастапқы бөлінуінің негізінде интеграциялануы болып табылады. Баланы дүниеге әкелудің психологиялық мәселелері және жыныстық қарым-қатынастар, атап айтқанда, некеден тыс жүктілік және қыз баланы тәрбиелеу, жүктіліктен сақтану және оны жоспарлау, ананың мотивациялық және құндылық-мағыналық саласының дамуын анықтайды.

Бесінші кезең, ата-ананың өз қызымен өзара іс-әрекет түрлерінің бірнеше кезеңдерін қамтиды, жүктілік және баланы күту, сәбиді дүниеге әкелу және оны тәрбиелеу, ана позициясының қалыптасуын анықтайды.

Алтыншы кезең, бұл - баланың жеке тұлға ретінде (ерте жастан бастап) бауырмалдылығы мен сүйіспеншілігін қалыптастыру. Бұл кезеңде ана мен бала шекарасының дифференциясы мен қарым-қатынастың симбиотикалық түрін жеңу бағытында ананың балаға қарым-қатынасы дамиды.

Отбасында баланың эмоционалдық-тұлғалық дамуында ата-ана ұстанымдары қандай міндеттерді атқаратынын түсіну өте маңызды. Әрине, ата-аналар - балалар үшін ең маңызды және сүйікті адамдары. Олардың беделі, әсіресе мектепке дейінгі жаста абсолютті болып келеді. Балалар ата-аналарының әділдігіне, мейірімділігіне деген сенімі шексіз. Қалыптасқан жеке тұлғаға қарағанда, кейбір балалар өзін-өзі қорғау механизмдеріне ие емес, себебі олар саналы уәждер мен ниеттерді басшылыққа ала алмайды.

Н.Л. Кряжеваның пікірінше, әртүрлі ұстанымдар - баланың өзін сақтауға және қоршаған әлемде аман қалуына көмектесетін психологиялық қорғанудың өзіндік құралдары болып табылады. Адам дамуының барлық кезеңінде қалыптасқан және ұрпақтан ұрпаққа берілетін, адамды қорғайтын оң ұстанымдардың үлгісі ретінде жақсылық пен зұлымдықты жеңетін мақал-мәтелдер, дастандар мен әңгімелер жатады [12; 276-280].

Т.Н. Жүндібаеваның айтуынша, ата-аналардың отбасылық ұстанымдары - балалар мен ата-ана қарым-қатынасының зерттелген аспектілерінің бірі. Ата-аналар қағидалары деп балаға ата-ананың эмоциялық қарым-қатынасы, ата-ананың баланы қабылдауы және онымен мінез-құлық тәсілдері жүйесі немесе жиынтығы түсіндіріледі [13; 312].

Отбасындағы эмоционалдық қарым-қатынас мәселесін психодиагностикалау практикалық психологтың кәсіби іс-әрекетінің күрделі саласы болып табылады. Диагностика: біріншіден, отбасы мүшелерінің жекеден әлеуметтікке дейінгі аспектілерін қамтиды; объект негізінде отбасы мүшелері арасындағы қатынас пен диалалық қатынастарды диагностикалауды; отбасының ауызбіршілігін, мінез-құлық үйлесімділігін және т.б. анықтайды; қолданылған әдістемелердің құрылымдық ерекшеліктері негізінде сауалнамалар, проективті әдістемелер, тренингтер және т.б. өткізеді; отбасындағы эмоционалдық қарым-қатынасты диагностикалаудың бастапқы есептеуі негізінде (субъективті қалаулар әдістемесі, қарым-қатынасқа түсушілердің жеке мінездемесін анықтау әдістемесі, тұлғааралық қарым-қатынастың субъективті бейнеленуін зерттеу әдістемесі және т.б.) беріледі. Отбасымен жұмыс істеу үшін психолог отбасы мүшелерінің мінез-құлықтары мен қарым-қатынасын түсінуге мүмкіндік беретін теориялық түсініктермен қарулануы қажет. Дұрыс жүргізілген диагностика психотерапиялық ықпал етудің бағдарламасын құруға көмектеседі.

Отбасын жүйелі бағалау үш деңгейлі диагностиканы болжайды.

Біріншіден, психолог әрбір отбасы мүшесінің жеке ерекшеліктерін және осы ерекшеліктердің отбасы ішіндегі эмоционалдық қарым-қатынасқа қалай ықпал ететінін бағалауы қажет. Сонымен қатар, ол отбасының әр мүшесінің психологиялық құрылымының ерекшеліктерін түсінуге көмек беретін психодинамикалық, гуманистік және танымдық мінез-құлықтық түсініктерді қолдана алады. Сонымен қатар, сол отбасы мүшесінің дене құрылымын, интеллектуалды қабілеттерін және жеке ерекшеліктерін де ескеру маңызды.

Екіншіден, отбасындағы эмоционалды қарым-қатынасты анықтаумен қатар, отбасын жүйелік бағыттар негізінде де бағалау керек. Отбасында, әсіресе, оның ересек мүшелері балаға үлкен ықпал етеді. Отбасындағы құндылықтар жүйесін бала өз өмірінің алғашқы жеті жылында ата-аналарымен қарым-қатынасының арқасында меңгереді. Оның құрбы-құрдастарымен және мұғалімдермен қарым-қатынасы белгілі бір себептермен осы құндылықтар жүйесін таратады, кеңейтеді немесе өзгеріске ұшырауына ықпал етеді.

Үшіншіден, отбасы мен қоғамның өзара қарым-қатынасын бағалауға бағытталған. Отбасын аралық сфера ретінде қарастыруға болады, бір жағынан оның мүшелерінің жеке қажеттіліктері, екінші жағынан – қоғамның талаптары мен мүмкіндіктерін шектеп отырады. Отбасы өзінің мүшелерінің жеке қажеттіліктерін қанағаттандыруға мүмкіндік беретін, сонымен қатар, әлеумет талаптарына сәйкес мінез-құлқын реттеп отыруға ықпал ететін механизм ретінде қызмет атқарады десек те болады [14; 386].

Осыған орай, зерттеу тақырыбымызға байланысты отбасындағы ата-ана мен жасөспірім жастағы баланың эмоционалдық қарым-қатынасын диагностикалау үшін Е.Шафердің «Ата-аналар мен жасөспірімдердің эмоционалды қарым-қатынасы» атты тест-сауалнамасын жүргізуді жөн көрдік. Е.Шафердің «Ата-аналар мен жасөспірімдердің эмоционалды қарым-қатынасы» атты тест-сауалнамасы - 15-18 жастағы жасөспірімдер тұрғысынан ата-аналардың тәрбие тәжірибесінің мазмұндық сипаты мен ерекшелігін және балалар-ата-ана қарым-қатынасын ашатын психологиялық диагностикалық әдістеме. Әдістеме жасөспірім жастағы баланың ата-анамен

қарым-қатынасының (анасымен және әкесімен бөлек) жалпы көріністерін сипаттауға мүмкіндік береді: тілектестік, талапшылдық, автономды, басқарушылық және сәйкессіздік. Бұл әдістемеді Е.Шафер ата-аналардың тәрбиелік әсерін (балалар сипаттағандай) үш айнымалы фактордың көмегімен сипаттауға болатынын көрсеткен: қабылдау - эмоционалдык бас тарту, психологиялық бақылау - психологиялық автономия, жасырын бақылау - ашық бақылау. Мұнда қабылдау ата-аналардың бастапқы күтулеріне қарамастан баласына деген сөзсіз оң көзқарасты білдіреді. Эмоционалдык бас тарту балаға теріс көзқарас, оған махаббат пен құрметтің болмауы, ал кейде отбасының түрлеріне қарай өшпенділік ретінде қарастырылады.

Диагностикалаудың мақсаты - ата-ана мен жасөспірім жастағы баланың эмоционалдықарым-қатынасын анықтау. Диагностикаға жасөспірім жастағы 24 бала мен олардың ата-аналары (әр отбасыдан бір ата-ана) қатысты. Зерттеудің жалпы үлгісі 48 адамды құрайды. Жүргізілген сауалнама бойынша, әкесі мен баласының қарым-қатынасы және анасы мен қызының қарым-қатынасын диагностикалаудың нәтижесіне тоқталсақ:

- Тілектестік шкаласы бойынша әкесі - 22%-ды құраса, анасы - 34% құрады;
- Басқарушылық шкаласы бойынша әкесі - 31%-ды құраса, анасы - 27% құрады;
- Талапшылдық шкаласы бойынша әкесі - 14%-ды құраса, анасы - 15% құрады;
- Автономды шкаласы бойынша әкесі - 25%-ды құраса, анасы - 18% құрады;
- Сәйкессіздік шкаласы бойынша әкесі - 8%-ды құраса, анасы - 6% құрады.

Осылайша, отбасындағы ата-ана мен бала арасындағы эмоционалды қарым-қатынастың өзіндік айырмашылықтары келесідей көрінеді. Аналарда оң көзқарасты психологиялық қабылдау кезінде, әкелерге қарағанда, бірінші кезекке сенім мен тілектестік шығады. Әкелер өзіне деген сенімділікті баласымен қарым-қатынаста қатаңдықты танытады, авторитарлығы төмен, бұл күштік қысым арқылы тәрбиені болдырмайды.

Аналардың отбасын басқаруы тек қана билікке және баласының мінез-құлқын қатаң бақылауға негізделген, сонымен қатар, айналасындағылардың пікірлері мен өз-өзін сүйгіштігіне байланысты көрінеді. Талапшылдық, эмоционалдык бас тарту кезінде аналарда қыңыр конформизм және айналасындағылардың пікіріне әлсіз тәуелділік анықталады, бұл екенің сипаттамасына қарағанда жетекші позицияларға шығады. Әкелерде жасөспірім балаға қатысты талапшылдық тәрбие тәжірибесі кезінде билікпен, күшпен, қатыгездікпен өзін-өзі бекіту бірінші орынға шығады. Аналар тарапынан автономдық жақсы адами қарым-қатынастардың болмауымен және баласының проблемалары мен мүдделеріне сақтықпен ерекшеленеді, ал әкесінің дербестігі оның отбасындағы көшбасшылығымен және онымен баласына қарым-қатынас жасауға қол жеткізуінде. Тәрбие тәжірибесі тұрғысынан бір-біріне қайшы келген көріністердің сипаттамалары әкелер мен аналардың ұстанымдары бірдей. Диагностика нәтижесіне қарай, отбасындағы ата-ана мен бала арасындағы эмоционалды қарым-қатынасты қалыптастыру жолдары қарастырылып, коррекциялық жұмыстарды ұйымдастыру көзделуде.

Отбасында мейірімділікпен, сүйіспеншілікпен өскен бала отбасындағы басқа мүшелеріне қамқорлықпен қарап, олардың мүдделері мен мұқтаждықтарын ескеруге, олардың эмоционалдык жағдайын түсінуге үйренеді. Отбасында баланы сүюді және түсінуді тәрбиелеу заңдылығы деп түсіну керек. Себебі, баланың алдында қоршаған ортаның, әлеуметтік өмірдің барлық қиындығы ашылады, оны түсіну өте қиын. Көптеген жағдайларда бала ересектерден оның жанындағы барлық уайымдарды түсініп, қиын өмірлік жағдайлардан алып шығуға көмектесетін досын көргісі келеді.

Сонымен, адам өміріндегі эмоционалдык қарым-қатынастардың мәселелерін талдай отырып, егер психология тұрғысынан әлі де түсініксіз болса, кәдімгі сана деңгейінде бұны өте қарапайым және қарама-қайшы емес екенін атап өту керек. Отбасы өзіндік тәрбие берудің ерекшеліктеріне байланысты, отбасы мүшелерінің өзара эмоционалдык қарым-қатынастарына және отбасы мүшелері арасындағы белгілі бір жеке қасиеттерді ұсынатын өзара іс-әрекет кешендеріне байланысты баланың физиологиялық, психологиялық және әлеуметтік дамуы үшін нақты жағдайлар жасайды. Сонымен бірге, отбасы балаға рухани құндылықтарды, моральдық нормаларды, мінез-құлқылқ үлгілерін, салт-дәстүрлерін, өз қоғамының мәдениетін қалыптастырады [15; 45-50].

Ерте балалық шақ жеке тұлғаның дамуында маңызды рөл атқарады. Баланың «Мен» тұжырымдамасында ата-аналар мен отбасы айқын көрсетіледі. Ол баланың өзі туралы оң және теріс түсініктерінің дамуына бірдей ықпал етуі мүмкін. Отбасындағы бірлескен іс-әрекет пен

қарым-қатынастың нәтижесінде ата-аналар балаға оның өмір сүруінің өз айналасындағылар үшін үлкен құндылық, құрмет екенін білдіреді. Бала өзін отбасында бақытты сезінуі үшін, жақсы бейімделуге және қиындықтарды жеңе білуге қабілетті болуы үшін, ол өзі туралы оң көзқарасқа ие болуы керек. Балалардың ата-аналарына деген сүйіспеншілігінің эмоционалдық негізі оларға таңдану сезімі, ересектердің әділдігі мен көрегендігі, олардың даналығы мен даралығы, сыйластығы мен сыпайылығы және басқа да жоғары адами құндылықтары мен қасиеттері кіреді. Бұл балалар мен ата-аналардың бір-біріне деген мейірімділігі мен жақындылығын қалыптастырады. Ата-аналар балаларын тәрбиелемес бұрын біріншіден өзін тәрбиелеп, өзінің жеке басын үнемі дамытып, жетілдіріп отыруы қажет.

Тәрбие - ең алдымен, ата-аналардың балаларға қарым-қатынасының тараптарымен сипатталғандықтан, оларды невротизациялау факторларының үш тобы түрінде бөліп көрсетуге болады. Бірінші ретті факторлар - балалармен өзара іс-әрекетте ата-аналар өз сезімдері мен уайымдарының көпшілігін еріксіз өтейді, ата-аналар балаларды іс жүзінде жасауға тиіс деп мәжбүрлеуде немесе айыптағанда, балалардың жеке мәселелерінің танылмаған проекциясы пайда болады, ата-аналардың еш нәрсеге сәйкес келмейтін пайымдауларды айтуы немесе басқаша жасауы, ата-аналар балаларындағы невротизация іс-әрекеттерді жеңе алатын уақытты жіберіп алуы, ата-аналар балалармен тең, сенімді және эмоционалдық қарым-қатынас орната алмауы.

Екінші ретті факторлар - балалардың тұлғалық дамуының өзіндік және жеке ерекшеліктерін түсінбеу, балаларды қабылдамау, балалардың мүмкіндіктері мен қажеттіліктеріне ата-аналардың талаптарының сәйкес келмеуі, балаларға қатысты ата-аналардың қателесуі, балалармен қарым-қатынас жасаудағы сәйкессіздік, ата-аналар арасындағы тұрақты қарым-қатынастың жоқтығы.

Үшінші ретті факторлар - аффективтілік-ата-ананың тітіркенуі, наразылық немесе мазасыздық, қорқыныш сезімі, балалармен қарым-қатынастағы алаңдаушылық, кез-келген мәселе бойынша мазасыздық пен үрей, баланы шектен тыс қамқорлыққа алу және оны өзінен жібермеу, балаларға үстемдік көретуі, балалардың мүмкіндіктері мен өмірлік тәжірибесіне сенімсіздік білдіруі, ата-аналардың балаға деген немқұрайлылығы және балалармен қарым-қатынастағы қарама-қайшылық; мазасыздығы мен доминанттылығы.

Нәтижесінде, егер ата-аналар балаларын жақсы көріп, олардың қажеттіліктері мен сұраныстарына жауап беретін болса, балалардың мінез-құлқында ауытқушылықтың пайда болмайтынын атап өткіміз келеді және егер, отбасында қарапайым қарым-қатынас болса, онда ата-аналар балаларына өз сезімдерін білдіруге мүмкіндік берер еді. Ғалымдар балалар мен ата-ана қарым-қатынасын зерттеу барысында отбасындағы қарым-қатынастың толық көрінісін салуға мүмкіндік беретін бірқатар аспектілерді анықтады: ата-ананың баламен нақты қарым-қатынасы, ата-ананың уәждемесіне негізделген қарым-қатынас, рефлексия барысында қалыптасқан қарым-қатынас.

Бұл мынадай ерекшеліктермен көрсетіледі: ата-аналар мен олардың мінез-құлқының ерекшеліктері, ата-аналардың психологиялық-педагогикалық құзыреттілігі, олардың психологиялық білім деңгейі, отбасындағы эмоционалдық-адамгершілік ахуал, тәрбиенің әсер ету құралдарының ауқымы, баланың отбасы өміріне қосылу дәрежесі және баланың қажеттіліктерін есепке алу және оларды қанағаттандыру дәрежесі.

Американдық психоаналитик Дж.Боулби патогенді ата-аналардың мінез-құлықтарына тән ерекшеліктерді қарастырады. Ол бала үшін келесі жағдайларды ең ауыр деп есептейді [16; 137-157]:

* ата-аналар баланың махаббатқа деген қажеттілігін қанағаттандырмаса және оны толығымен қабылдамаса;

* бала отбасында ерлі-зайыптылар арасындағы жанжалдарды шешу құралы болғанда;

* ата-аналар баланы «жек көру» немесе отбасынан кету қаупінде тәртіптік шара ретінде пайдаланған кезде;

* ата-аналар балаға оның қиындықтарының себебі екендігі туралы ашық немесе жанама түрде мәлімдеген кезде;

* отбасында баланың уайым-қайғысын түсінетін адам болмаған кезде.

Отбасында баланың эмоционалдық-тұлғалық дамуында ата-ана ұстанымдары қандай міндеттерді атқаратынын түсіну өте маңызды. Әрине, ата-ана - балалар үшін ең маңызды және сүйікті адамдары. Балалардың ата-аналар әділдігіне, мейірімділігіне деген сенімі жоғары. Дж.

Боулбидің айтуынша, ата-аналардың отбасылық ұстанымдары - балалар мен ата-ана қарым-қатынасының зерттелген аспектілерінің бірі. Ата-аналар қағидалары деп балаға ата-ананың эмоциялық қарым-қатынасы, ата-ананың баланы қабылдауы және онымен мінез-құлық тәсілдері жүйесі немесе жиынтығы түсіндіріледі.

Баланың толыққанды дамуының негізгі шарттарының бірі – өзін-өзі психологиялық қорғау болып табылады, ол көптеген компоненттерден құралады, бірақ олардың ең бастысы - баланың оны жақсы көретінін сезінуі. Бұл үшін ата-аналардың қарым-қатынасы формальды емес (қажеттілігіне қарай), эмоционалды қанық болуы және балаларға да, ата-аналарға да қуаныш әкелуі тиіс. Баланы тыңдау – кейбір ересек адам үшін өте қиын. Диалогта сенім мен түсіністік туатынын түсіну маңызды. Сұхбаттасушылар арасында туындайтын кері байланыс рефлексия қалыптастыруға, яғни серіктес тұрғысынан өзін бағалау қабілетіне ықпал етеді. Кей кездерде ересек баланың әлеуметтік-эмоционалды, өмірлік тәжірибесінде баладан уайым байқалады, бұл балалық шақ туралы естеліктерді, өзінің жеке уайымдарын есте сақталуынан. Тек ересек адам бір сәтке бала болып, әлемді оның көзімен көрген кезде ғана баланың проблемасын терең қабылдау және уайымдау жағдайы пайда болады, оның маңыздылығын түсінеді.

Отбасындағы ата-ана мен бала арасындағы эмоционалды қарым-қатынасты қалыптастыру үшін ата-анасы мен баласының арасындағы өзара қарым-қатынасты қалпына келтіру тәсілдерін қарастырайық. Көп жағдайларда ата-ана мен баласының арасындағы отбасылық қақтығыстарды өзбетінше реттеуге болады. Бұл екі жақтың да қартаюынан болса керек, осыған байланысты ата-ана мен балаға арналған психологтардың жекелеген кеңестерін қарастырайық. Психологтардың балаларға арналған кеңестері барлық жағдайларда ата-ана мен бала арасындағы даулы жағдайлар жеке мәселе болып табылады. Бұл ұрпақ арасындағы өзара қарым-қатынастарға өз ізін қалдыратын тәрбие мен әлеуметтік ортаның ерекшеліктерімен көрінеді. Әрине, әрбір адам жанжалдарға әртүрлі жауап бере алады, сондықтан бір жағдайда осы жақын адамдар арасында жанжал туындайды, ал екіншісінде жай ашық әңгіме болып қала береді. Психологтар ата-анасымен нашар қарым-қатынасты жақсарту үшін балаларға бірнеше кеңестер береді.

Түсіну. Ата-анасы мен баласы әртүрлі заманға тиесілі. Олардың тәрбиелеу ортасы, әсіресе, әр онжылдықта адамдардың дүниетанымында елеулі өзгерістер орын алған қазіргі заман кезеңінде айтарлықтай ерекшеленеді. Жастар - одан әрі білім алып, үлкендердің құлшынысы оянатын ынта көзіне ие. Бұл мәдени-жастық айырмашылықтар ата-ана мен бала арасындағы белгілі даулы жағдайлардың көпшілігіне негізделеді. Сондықтан, өзара қарым-қатынасты орнату үшін бұл факторды түсіну өте маңызды. Егер балалары сезініп, олардың айырмашылығын ескерсе, бұл олардың арасындағы түсіністікке ықпал етеді.

Сенім. Осы жақын адамдар арасындағы қарым-қатынас қандай болса да, туыстық байланысын ешкім жоққа шығармайды. Бала он-жиырма жылдан кейін де ата-ана үшін мәңгі бала болып қала береді. Оның инстинктары өз жастық шағының өмір сүру әл-ауқатына бағытталған, сондықтан әрбір бала ата-анасына тек қана жақсылықты қалайды деп түсіну тиіс. Ата-ана жылдар бойы балаларын жамандыққа қимайтын жалғыз адам болуы керек. Өмірде барлық таныстары мен достары оған уақытша ғана адал болуы мүмкін. Бұл романтикалық қарым-қатынастарға да қатысты. Әрдайым өзінің баласы үшін бірінші әрекет ететін жалғыз ғана адам - ол ата-ана. Егер мұны дер кезінде ұғынса, сенім ниеттің мейірімділігіне деген сенімділік пен мойындау белгісі ретінде де қалыптасады.

Интеграция. Баланың өмірі қандай да бір қанық болса да, ол әрдайым ата-анасы үшін бір орын табуы керек. Ол үшін ата-анасының кішкентай балаға қамқорлық жасап, ең жақсы өмір сүру жылдарын бергенін түсінуі керек. Ата-анасының қасына көшіп бару немесе күн сайын көру міндетті емес, бірақ ата-анасы баланың өмірінде қолдау мен маңыздылығын сезінуі маңызды. Қасындағы барлық адамдар қандай да бір маңызды шешімдер жөнінде дұрыс кеңес бере бермейді, бірақ өз ата-аналарын дер кезінде шешімдерімен хабардар ету керек. Мүмкіндігінше оларды өз өміріне тартып, кем дегенде бірнеше күнге өз балаларын тәрбиелеуге қатыстыру керек. Сондай-ақ, оларға мерекелерде немесе күнара жиі қоңырау шалуға болады. Мүмкін, бала үшін бұл қоңырау тек сөйлесу минуттары ғана болуы мүмкін, бірақ ата-ана үшін бұл күн баға жетпес минут болып саналуы мүмкін.

Қателіктер. Балалар тарапынан қақтығыстардың көпшілігі ата-анасы жасаған қателіктерді ұғынуға негізделеді. Олардың бөлінуі немесе осы тараптағы дау-дамай өзара қарым-қатынастың

нашарлауын тудырады. Бұған жол бермеу үшін немесе орын алған проблемаларды реттеу үшін әрбір ересек адам қателік жасауы мүмкін және анасы идеал тұлға емес екенін түсіну керек. Мүмкін, кейбірі ол туралы әлі күнге дейін өкінеді, бірақ ата-ана баласының көз алдында өзінің құнын төмендетуге жол бермейді. Егер олардың әрқайсысы бірін-бірін түсінгісі келмесе, бұл жағдай тығырыққа тіреледі. Егер баласы әркімнің қателікке құқығы бар екенін түсініп, ата-анасының өмірін үлгі ретінде қабылдайтын болса, ол көптеген қиындықтардан құтыла алады. Бұл үшін ата-аналар өз мысалдарын көрсетеді. Өзінің емес, басқалардың қателіктерін көре отырып, жақсы бағытқа өзгеруі керек.

Отбасында ата-аналар баласымен сөйлесе отырып, ата-аналар өз естеліктерімен, бастан кешкен сезімдерімен бөлісіп, өзін жаңа, әлі белгісіз жағынан ашуы керек. Балаға үлкендердің де уайымдайтынын білу - маңызды. Эмоционалдық жайлылық пен психологиялық қорғаныс сезімі өзіне сенімсіз, үрейленген балаларға аса маңызды. Сондықтан ата-аналар өз баласын тыңдап, өз тәжірибесімен бөлісіп, кеңестер беріп, балаларға деген шынайы қызығушылықты танытуы керек. Балалар өздерін қауіпсіз сезінуі керек және бұл жағдайды балаға оны сүйетін ата-анасы қамтамасыз етуі тиіс. Отбасындағы мүшелер балаларды барлық қасиеттерімен қабылдап, оның сезімдері мен ерекшеліктерін, оның барлық проблемалары мен қуаныштарын қабылдап, оның өз қадір-қасиетін, өзін және айналасындағыларды түсіну қабілетін қалыптастыруға ықпал етеді, оларға құрметпен қарауға үйретеді, қарым-қатынас жасау қажеттілігін дамытады. Мұндай қабылдау ең алдымен ата-аналардың шынайы махаббатының және ересек баланың жеке ерекшеліктерін білуінің салдарынан болып табылады. Осылайша баланың отбасы және отбасылық қарым-қатынасы туралы түсінігі оның эмоционалдық күйінің маңызды көрсеткіші болып табылады.

Ата-аналардың эмоционалды экспрессивтілігі баламен қарым-қатынас әрекеттері кезінде ситуациялық жағдайларға байланысты көрініс табады. Эмоцияның әлеуметтік процестер теориясына сәйкес, ата-аналардың балаларына деген эмоционалды экспрессивтілігі, күнделікті балаларымен екі жақты қарым-қатынас кезінде дамиды [17; 566-577]. Демек, жоғарыда қарастырылған материалдардан келесідей қорытынды жасауға болады: біріншіден, әлеуметтендірудің негізгі институттарының бірі - отбасы. Бала отбасынан алған тәрбиесін ерте балалық шағынан бастап алып, оны өмір бойы өзінде сақтайды. Дәл осы отбасында баланың жеке басының негізі қаланады және мектепке қабылданғанда ол жартылай жеке тұлға ретінде қалыптасып барады. Екіншіден, отбасы ежелгі және бастапқы әлеуметтену институты ретінде әрекет етеді: отбасылық құндылықтар жиынтығы (махаббат, балаларға қарым-қатынас, отбасылық өмір) қоғамдық рәсімдер (балаларды тәрбиелеу туралы қамқорлық, олардың физикалық дамуы, отбасылық ережелер мен міндеттемелер); алатын орны мен мәртебелері (күйеуі, әйелі, баласы, ағасы, інісі және т.б. мәртебелері мен алатын орны).

Қорыта келе, баланың жақсы, тәрбиелі, қоғамда өзінің орны бар үлкен тұлға болып өсуіне отбасының атқаратын қызметі өте жоғары. Біз отбасында балаларды тек қана материалдық жағынан қамтамасыз етіп қана қоймай, сонымен қатар, оның психологиялық жай-күйіне, қызығушылықтарына, жеке тұлғалық қасиеттеріне мән беруіміз керек. Отбасында баланың жас ерекшеліктерін ескере отырып, соған сәйкес қарым-қатынас жасалғандығы дұрыс.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Михашенко А.Л. (2011) Семейная педагогика: Антология педагогической мысли. Курган.: Изд-во Курганского гос ун-та. - 304 с.
2. Жарықбаев Қ.Б. (1996) Қазақ психологиясының тарихы. Алматы: Қазақстан. -160 б.
3. Эльконин Д.Б. (1991) Психологические вопросы формирования учебной деятельности. Вопросы психологии обучения и воспитания/ Под ред. Г.С.Костюка. М. - 360 с.
4. Каирова Б.К., Тойымбетова Д.С. (2016) Отбасылық өмір психологиясы. Қостанай: ҚМПИ. – 144 б.
5. Фромм Э. (2004) Анатомия человеческой деструктивности: пер. с нем. Э.Телятниковой. М.: АСТ. - 635 с.
6. Галасюк И.Н., Шинина Т.В. (2019) Семейная психология: методика «Оценка детско-родительского взаимодействия». М.: Юрайт. -223 с.
7. Андреева Т.В. (2004) Семейная психология. СПб.: Речь.- 244 с.

8. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкий В.В. (2000) Психология и психотерапия семьи. СПб.: Питер. - 519 с.
9. Baron R.A., Richardson D.R. (1994) Human aggression. New York: Plenum Press. – 420 p.
10. Ауталипова Ұ.И., Сақтағанова Т.С., Құрбанова И. (2016) Отбасы психологиясы. Алматы: Отан. - 105 б.
11. Филиппова Г.Г. (2002) Психология материнства. М.:Изд-во Института Психотерапии. - 240 с.
12. Кряжева Н. (1996) Развитие эмоционального мира у детей. Популярное пособие для родителей и педагогов. Ярославль. - 280 с.
13. Жүндібаева Т.Н. (2014) Отбасы педагогикасы. Алматы: Экономика. - 312 б.
14. Ратанова Т.А., Шляхта Н.Ф. (2000) Психодиагностические методы изучения личности. М. - 386 с.
15. Atemova K., Kabekeyeva K., Iskakova P., Zhumadullaeva A., Belgibayeva G. (2018) Application of national values in family training of Kazakh people. Journal of Advanced Pharmacy Education and Research. V. 8. Iss. 4. P. 45-50
16. Bowlby J. (1988) Attachment, communication, and the therapeutic process. A secure base: Parent-child attachment and healthy human development, P. 137-157.
17. Lunkenheimer E., Hamby C.M., Lobo F.M., Cole P.M., Olson S.L. (2020) The role of dynamic, dyadic parent-child processes in parental socialization of emotion. Developmental Psychology, 56(3), 566–577. <https://doi.org/10.1037/dev0000808>

Эмоциональное общение как основной фактор семейного воспитания

П.К. Искакова, Ж. Абдилаким

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан
fari_77@mail.ru

В статье рассматривается одна из актуальных проблем современной педагогики и психологии - эмоциональное общение как основной фактор воспитания в семье. Семейное воспитание - это целенаправленный, сознательный фактор, реализуемый родителями с целью формирования определенных качеств, умений. На основе укрепления воспитательного механизма семьи, поощряя поведение, которое взрослые в семье считают правильным, внедряют систему установленных правил и определенных норм, постепенно превращают их в привычку и внутреннюю потребность детей. Важную роль играет механизм идентификации в семье - ребенок растет, подражая родителям, ориентируясь на их действия и стремясь быть похожим на них. В статье описываются три группы эмоционального общения в семье, два стиля материнского воспитания и основные формы межличностных эмоциональных отношений.

Ключевые слова: эмоциональное общение, семейное воспитание, родители, члены семьи, взаимоотношения, эмоционально-личностное развитие.

Emotional communication as the basic factor of family education

P.K. Iskakova, Zh. Abdilakim

A. Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan
fari_77@mail.ru

The article discusses emotional communication as the main factor in family education which is one of the pressing problems of modern pedagogy and psychology. Family education is a purposeful, conscious factor implemented by parents in order to form certain qualities and skills. On the basis of strengthening the educational mechanism of the family, encouraging behavior that adults in the family correct consider, introduce a system of established rules and certain norms, gradually turning them into a habit and an internal need. The identification mechanism in the family - the child grows in imitation of parents, focuses on their actions and strives to be like their parents. The article reflects three groups of emotional communication in the family, two styles of maternal parenting and the main forms of interpersonal emotional relations.

Keywords: emotional communication, family education, parents, family members, relationships, emotional and personal development.

Редакцияға 13.01.2020 түсті.